

Tariyel QƏNİ

*Azərbaycan Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
E-mail: qenitariel@mail.ru*

EPİK ƏNƏNƏNİN ÜMUMİ MƏZMUNU VƏ ONUN GENETİK SİSTEMİ (Şirvan epos mühiti əsasında)

Açar sözlər: Şirvan folklor mühiti, dastan yaradıcılığı, epos ənənəsi, aşıq repertuarı, dastan strukturu və s.

XÜLASƏ

Şirvan tarixi-coğrafi mühit olaraq ciddi və həm də fundamental zənginliklə səciyyələnir. Bu zənginliyin əsas ağırlıq mərkəzini şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri təşkil edir. Folklor yaddaşının zamanımıza qədər gətirib çatdırdığı faktlar, nağıl, əfsanə, rəvayət, dastan və s. örnəkləri bunun bariz nümunəsidir. Epik ənənə xalqın həyatının, məişətinin, tarixinin, etnoqrafik mədəniyyətinin bütün cizgilərini qoruyub saxlamaq gücü ilə səciyyələnir. Şirvan folklor mühiti əsasında aparılan təhlillər bunun göstəricisi kimi mühüm dəyər qazanır. "Yetim Aydın", "Koroğlunun Şirvan səfəri", "Şirvanlı Qəhrəman şah", "Adıgözəl və Aslan şah", "Şahzadə Qasım", "Seydi və Pəri" və s. fakt bolluğu ilə maraq doğurur. Mühitin yazılı ədəbiyyat örnəkləri də bura aiddir. Bütün bunlar tipoloji müstəvidə yanaşmaları və sistemli təhlilləri aktuallaşdırır.

SUMMARY

GENERAL CONTENT OF THE EPIC TRADITION AND ITS GENETIC SYSTEM (based on the Shirvan epic environment)

Shirvan as a historical and geographical environment is distinguished by serious and fundamental wealth. The focus of this wealth is on samples of oral and written literature. Facts, fairy tales, legends, myths, sagas that have survived to our time, which are the memory of folklore, are a clear example of this. The epic tradition is characterized by the ability to preserve all the features of everyday life, history, ethnographic culture of the people. An analysis based on the Shirvan folklore environment is an important indicator of this. "Orphan Aydın", "Koroglu's visit to Shirvan", "Shirvanli Gahraman Shah", "Adigozel and Aslan Shah", "Prince Gasim", "Seidi and Pari" and others are of interest for the abundance of facts. Examples of written literature from the Shirvan folklore environment are also used here. All this actualizes methods and systematic analysis at the typological level.

Key words: Shirvan folklore environment, epic creation, epic tradition, ashug repertoire, epos structure etc.

РЕЗЮМЕ

ОБЩЕЕ СОДЕРЖАНИЕ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ И ЕЕ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ (на основе Ширванской эпической среды)

Ширван как историко-географическая среда отличается серьезным и фундаментальным богатством. В центре внимания этого богатства - образцы устной и письменной литературы. Дошедшие до нашего времени факты, сказки, легенды, мифы, саги которые являются памятью фольклора - наглядный тому пример. Для эпической традиции характерно умение сохранять все особенности быта, истории, этнографической культуры народа. Анализ, основанный на фольклорной среде Ширвана, является важным индикатором этого. «Сирота Айдын», «Визит Кероглу в Ширван», «Ширванлы Гахраман Шах», «Адигозел и Аслан Шах», «Принц Гасым», «Сейди и Пари» и другие вызывает интерес обилием фактов. Здесь также применяются примеры письменной литературы Ширванской фольклорной среды. по окружающей среде. Все это актуализирует методы и систематический анализ на типологическом уровне.

Ключевые слова: Ширванская фольклорная среда, эпосотворчество, эпическая традиция, ашугский репертуар, структура эпоса и др.

Məsələnin qoyuluşu: Epik ənənə və Şirvan epos mühiti

İşin məqsədi: Şirvan dastan mühiti əsasında epik ənənənin ümumi məzmununu aydınlaşdırmaq.

Azərbaycan ədəbiyyatında klassik ənənə və Şirvan epos yaradıcılığı kontekstində aparılan təhlillərdə aydınlıq gətirilməli məsələlərdən biri epik ənənənin genetik sisteminin və dinamik mənzərəsinin açıqlanmasıdır. Çünki epik ənənə mifik yaddaşdan bu yana olanların hamısını özündə əks etdirən dinamik fasiləsizliyin nümunəsidir. Etnik-mədəni düşüncənin rəngarəng xarakterini, mətn və ifadə modelləşmələrini bir sistem olaraq sərgiləyən epik mühit fundamental fakt, struktur elementləri ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın özünüdərkinin tarixi konteksti epik mühitin ayrı-ayrı dövrlərində ortaya çıxan ədəbiyyat nümunələri ilə reallaşır. Mifoloji kontekstdən keçən bu yol tarixi axarda hansı əlavələrlə, yeni keyfiyyət faktorları ilə zənginləşsə də, ilkin olana sədaqət nümayiş etdirir və əvəzsiz nəsnə kimi qaynaq timsalında daha çox ondan yararlanır. Ona görə də epik kontekst ilkin olanın mifoloji düşüncədən keçdiyini və oradan baş qaldıraraq keyfiyyət və kəmiyyət şaxələnmələri ilə eposa, dastana gələn yolun zənginliyini, istiqamətlərini düşünməyə əsas verir. Epik ənənə öz fakturası, spesifiklik xarakteri ilə olduqca əhatəli və həm də geniş mahiyyətli etno-mədəni düşüncə tərzidir. “Çünki “dünyanın elə bir xalqı yoxdur ki, onun özünəməxsus epik təfəkkürü (eposu) olmasın. Epik təfəkkür (epos) bu və ya digər xalqın təşəkkülü ilə meydana çıxıb formalaşır, bütün tarixi boyu həmin xalqa xidmət edir” (7, 11). Epik ənənə anlayışı öz qaynağı etibarlı ilə etnosun təşəklülünə, ilkin təsəvvüründə oturmuş elementlərin başlanğıc zamandan sonrakı prosesinin gedişi ilə birgə addımlayan etno-mədəni prosesdir.

Epik ənənənin kutsal məqsədi bütün dövrlərdə, tarix boyu xalqa xidmətə, onun varlığını, mövcudluğunu, bədii-estetik stixiyasını ifadəyə köklənməsidir. Ona görə də epik təhkiyə dinamik fasiləsizliyi mifin əcdad funksiyasından üzə bəri mədəni proses olaraq diqqət önünə gətirməyi zəruri edir. Etnik özünü ifadə xüsusiyyəti ilə epik təhkiyə müxtəlif şəkillərdə tarixi yaddaşı, düşüncə və davranış sistemlərini, qəlibləşmələri içindən keçirir. Bədii-estetik zənginliyin hadisəsi olaraq epik təhkiyə üfüqi və şaqulu müstəvidə tədrisi əlavələri, yeni-yeni üsul və vasitələrin söyləyici auditoriyasında qəlibləşməsinə gərəkli edir, həm də onu təbii prosesə çevirməklə dinamik fasiləsizliyə şərait yaradır. Epik təfəkkürün hadisəsi kimi xalqla birlikdə zənginləşmə prosesi keçirir. Çünki o, etnosa xidmət kimi kutsal xarakterli olub bir bütöv olaraq yaddaş hadisəsinə çevrilir. Bütün varlığı, mahiyyəti ilə xalqa xidmət funksiyasını yerinə yetirir. Mahiyyətində müxtəlif səviyyədə qəlibləşmələri, auditoriya gərəkliliyini, gərəkliliyin hansı mətn konstruksiyası ilə ifadəsini aydınlaşdırır. “Manas”, “Oğuz Kağan”, “Alpamış”, “Alp-ər Tonqa”, “Şu”, “Boz qurd”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koblandı-batır” epik təhkiyədə tarixi ənənənin, epos informasiyasının ümumi məzmununu, fasiləsizliyini ortaya qoyur. “Kitabi-Dədə Qorqud üzərində sistemli araşdırmalar aparan akademik T.Hacıyev vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə dünyada şöhrətlənən Azərbaycan oğuznaməsi ən ümumi şəkildə əsas üç əlamətlə səciyyələnir:

1. Dünya qəhrəmanlıq dastanlarının həsr birinə məxsus olan salnaməçilik burada əzəmətli elmçilik və tarixiliklə təzahür edir. Hətta o dərəcədə ki, çoxları dastanın obrazlarını konkret tarixi şəxsiyyətlərlə bağlayırlar.

2. Nəinki oğuznamə adaşları arasında, hətta bütövlükdə qədim və orta əsrlər qəhrəmannamələri və ümumiyyətlə, bədii əsərləri içərisində ən kamilləri sırasındadır.

3. Əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə orta əsrlər türk ədəbiyyatının yeganə yazılı eposudur. Bu, çox qiymətli əlamətdir - əsərində onu yaradan xalqın da, onu daşıyan dilin də tarixin çox dərinliyinə getməsinə dəlalət edir” (8, 8). Epik ənənənin əzəməti, onun mükəmməl texnoloji sistemi, dil və poetik mənzərəsi təhkiyənin genetik sistemi haqqında əsaslı təsəvvür formalaşdırır. Onun ümumi texnoloji sisteminin vahid struktur-semantik yaddaş kodları ilə aydınlaşma məqsədi nəinki mühiti izləməyə, hətta tarixi prosesin, bədii-estetik sferaya gətirdiklərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Məsələn, “Adıgözəl və Aslan şah” dastanının başlanğıc epizoduna diqqət yetirək: “Ustadlar belə ərz edirlər ki, Misir vilayətində Əhməd adlı bir şah vardı. Əhməd şah çox güclü, varlı bir hökmdar idi. Özü də həddindən artıq səxavət sahibi imiş. Onun bir cüt oğlanları var imiş.

Oğlanlarını nəzir-niyazla tapmışdı. Allah-təala onlara hər qabiliyyətlə yanaşı, bənzərsiz boy-buxun və Yusif misallı gözəllik vermişdi. Hər iki oğlanları bir-birindən qəşəng və tərbiyəli idi.

Vaxt o vaxt oldu ki, Əhməd şahın gözlərinə tor gəldi və başladı ah-amana. O həkim, o cərrah qalmaq ki ona baxmasın. Əlac olmadı ki, olmadı. Əhməd şah çoxlu nəzir-niyaz etdi, çoxlu ac qalanlar doydurdu. Və hey Allaha dua elədi, “ilahi, mənim gözlərim açılsın, yolunda qurbanlar kəsərəm”. Günlərin bir günündə Əhməd şahın evinə bir dərviş gəlir. Salam-kəlamdan sonra dərviş deyir: “Ey Əhməd şah, mən gəlmişəm sənin gözlərinin əlacını deyim” (3, 200-211). Göründüyü kimi, epik ənənə anlayışındakı mətn sistemi poetik konstruksyanın zəngin fakturası ilə yanaşı, həm də məzmun baxımından bir-biri ilə bağlanır. Bu hadisələrin ümumi axarında nə qədər əlavələrin olmasına baxmayaraq, motiv, əhvalat, hadisə anlamında da əsaslı bir yaxınlıqda özünü göstərir. Şirvan yazılı mühitinin sənət nümunələrindən sayılan “Qisseyi-Şirzad” da eyni xətdə dayanır.

Çünki vəzirə dedi ki, ol şah,
Bu dövləti mənə veripdür Allah.
Heyf ola ki, olmaya bir övlad,
Məndən sonra dünyada qala ad.
Sahib ola mülkü malü gəncə,
Düşmənlər ilə o duta pəncə. (12, 8-9).

Epik təhkiyənin spesifikasiyasında faktlaşan motivlər sırasında mühüm bir hissəni başlanğıc formullarında boy göstərən motivlər tutur və daha çox nəzərə çarpanı övladsızlıq məsələsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ilk boyunda da bu motiv qabardılır. “Dirsə xanın oğlu Buğacın boyu”nda əksini tapan epizodik hadisələr təkcə motivləşmə baxımından klassik ənənənin yaşarlıq missiyasında ən öncüllərindən sayıla bilər. Bu onu da əlavə edək ki, “Dirsə xanın oğlu Buğacın boyu”nda olanlarla da məhdudlaşmır, demək olar dastanın müxtəlif boylarına

səpələnir. Məsələn, “Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu” etnik özünü ifadənin bir modeli kimi diqqəti cəlb edir. “Xanlar xanı Bayındır xan ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı. Yenə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırılmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu.

“-Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin, yeyərsə yesin, yeməzsə dursun getsin”, – demişdi.

Oğlu-qızı olmayanı Allah taala qarğayıbdır. Biz dəxi qarğarız, bəlli bilsin - demişdi” (9, 20). Göründüyü kimi, epik təhkiyə etnosun bütünlükdə tarix, etnoqrafik mədəniyyət, dəyər anlamında nə varsa hamısını özündə ifadə etmək imkanlılığı ilə səciyyələnir. Bunun əlacı isə yenə də xalqın yaddaşında qəlibləşmiş inam, təsəvvür arxetipləri ilə əlaqələndir. Ac qarınlar doyurmaq, kimsəsizlərin əlindən tutmaq, borcluları borcundan qurtarmaq tezisi ilə reallaşır. Bütün olacaqlar isə son olaraq ilahinin kəraməti hesabına, könül xoşluğuna, könüllə xidmətə bağlanır və hansısa dərviş, müdrik qoca, Xızır və ya Həzrəti Əlinin köməkliyi ilə sonuclanır. Əlbəttə dastan mühitinin zənginliyində müxtəlifliklər, rəngarəng formullar özünə yer alır ki, məsələn, “Koroğlu” dastanında Qoç Koroğlunun övladsızlığı tamamilə başqa bir formada səciyyələnir. “Aşıq Cünun sazı döşünə basıb, bir-iki ağız deyəndən sonra üzünü Koroğluya tutdu. Min yerdən “Afərin!.. Səd afərin!..” dedilər. Koroğlunun ürəyi atlandı, əlini badəyə atanda Nigar xanım dərinədən bir ah çəkdi. Koroğlu badəni saxladı. Dönüb yanında oturan Nigar xanıma baxdı. Gördü Nigar xanım elə qəmgin ki, day necə. Qara qaşlar çatılıb, gözlər doluxsunub, elədi ki, elə bir haya bənddi. Koroğlu dedi: “Nigar xanım, niyə belə qəmlisən?”

Nigar xanım cavab vermədi. Koroğlu bir də soruşdu. Nigarın ala gözlərindən damcı-damcı yaş gilələnib, lalə yanaqlardan aşağı gəldi. Koroğlu əlindəki badəni yerə qoydu.

Dəlilər Nigarın xatırını çox istəyirdilər. Şübhələndilər ki, bəlkə Koroğlu onun ürəyinə dəyib. Odur ki, yerbəyerdən qalxdılar ki, “Nigar xanım, gərək dərdini bizə deyəsən. Bəs biz burada ölməmişik ki, sən qəm-qüssə çəkəsən”. Nigar işi belə görəndə ürəyi kövrəkləndi, üzünü Koroğluya tutub dedi:

...Çənlibeli güllər bəzər,
Güllər saralsa kim üzər?
Hər quş balasıynan gəzər,
Niyə sənün balan yoxdur” (10, 100).

Məlum olduğu kimi, epik ənənə özlüyündə etnik mədəni düşüncənin ifadə hadisəsi olaraq ciddi mənzərə ilə səciyyələnir. Onun şərhə geniş mahiyyətli hadisə kimi etnosun bütünlükdə bədii-estetik, tarixi-mədəni varlığını ehtiva etmək gücü ilə təmsil olunur. Elə bir xalq, etnos olmaz ki, onun epik mədəni mühiti olmasın və ona görə də tarixin yazıya qədərki və yazıdan sonrakı inkişaf prosesini, tarixi gedişin mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün bu nümunələr daha əsaslı mənbə funksiyasını yerinə yetirir. Nigar xanımın söylədiyi “Koroğlunun namın götürən, yurdunda son olan yoxdu” təsəvvürü öz müstəqim mənası, metaforik məzmunu ilə çoxlaylıdı.

Şirvan folklor mühitinin abidələri olan “Adıgözəl və Aslan şah” dastanında, yazılı ədəbiyyatda Məhcür Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad”ında bunu görürük.

“Bilqamis”, “Manas”, “Oğuz Kağan”, “Boz Qurd”, “Ərqənəkön”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. kimi möhtəşəm abidələr bir istiqamətdə qəhrəmanlığın, şərəfli tarixin bədii salnaməsidir. Məlum olduğu kimi, “türk xalqları min illər boyunca Asiya və Avropanın çox geniş ərazilərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Onları biz tarix boyunca gah Çin və Monqolustanda, gah da Avropada Roma qapıları önündə görürük. Başqa sözlə, türk mənşəli etnoslar Çinin şimalı, Monqolustan və geniş Şərqi Sibir çöllərindən tutmuş şimalda Mərkəzi Avropaya, cənubda isə Ərəbistan yarımadasına qədər çox geniş bir coğrafi məkanda yayılmış, qonşuları lərzəyə gətirən böyük dövlət, imperiyalar yaratmışlar. Mübaliğəsiz demək olar ki, bəşəriyyətin insanlığa məlum tarixində sayca ən çox qüdrətli dövlət və imperiya yaradan məhz türk mənşəli xalqlar olmuşlar.

Azərbaycan ərazisi də min illərlə türk mənşəli etnosların məskun olub fəaliyyət göstərdiyi coğrafi arenadır (4, 9). Baş verən tarixi prosesi, böyük dövlətçilik faktlarını (nümunələrini) izlədikdə məsələnin mahiyyəti daha da təfərrüatlı yanaşmaları zəruri edir. Çünki mövcud faktura epik ənənənin zəngin statistikasına bizə bu nümunələrin olanlar timsalında bir neçə qat çoxluğu haqqında təsəvvür yaradır. Adı ədəbi arenada tam olub-olmamasına baxmayaraq, gəlib çatanlar tarixi müstəvidə baş verənlər kontekstində konseptual yanaşmaları, mətn informasiyasının verdiyini aşkarlamağı faktlaşdırır. Qəhrəmanlığın fasiləsizliyi kimi, epik təhkiyənin də fasiləsizliyi və möhtəşəm epos nümunələri bir bütöv olaraq qəhrəmanlığı çatdırmadığı, onun bədii-estetik faktlaşmasını da axıra qədər gətirməmişdir. Ancaq olanlar (məsələn, Azərbaycan epos yaradıcılığı baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”) etnik yaddaşın alt qatda daha əski reallıqlarına işıq tutur.

Epik ənənə anlayışının klassik ədəbiyyat kontekstində mövzu baxımından tipik nümunələri vardır. Məsələn, N.Gəncəvinin “Xəmsə”sinin təsiri ilə yazılanlar bunun möhtəşəm faktıdır. Bütün əsrlər boyu həmin təsir qəlibləşmiş və cild-cild fundamental ədəbi abidələrin ortaya çıxması ilə səciyyələnmişdir. Tarixi-diaxronuk səviyyədə bu ənənə bir istiqamətdə struktur düşüncəsinə çevrilmişdirsə, digər istiqamətdə bədii-estetik mənzərənin hərəkətliliyini, yaşarlığını ortaya qoymuşdur. Həmin ənənə təsirdən əlavə etnosun ruhani dünyasının, etnik yaddaşın istiqamətini aydınlaşdırmaq üçün əsasən çevrilmişdir. “Xosrov və Şirin” mövzusunda yazılanlar N.Gəncəvidən S.Vurğuna qədər olanlar timsalında epik ənənənin işləklik formullarını, yaddaş və bədii-estetik düşüncə mexanizmlərini aşkarlamaq üçün əsaslı material verir. Eləcə də “Yusuf və Züleyxa” mövzusunda qəlibləşmiş ənənə modeli bütünlükdə orta əsrlər ədəbi mühitində ayrıca bir xətt kimi görünür. Onu da əlavə edək ki, bu təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı müstəvisində olanlarla yekunlaşmır, bütünlükdə mövzu baxımından Şərq ədəbiyyatına bağlanır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında “Yusuf və Züleyxa” mövzusunda iyirmidən çox poema yazılmışdır. Qul Əli (XIII), Suli Fəqih, Mustafa Zərir (XIV), Yusif Azəri, Mustafa bin Osman (XV), M.Füzuli, Zəmiri, Ziyai Yusif Çələbi (XVI), Atai, Zehni (XVII), İbn Kaşan (XVIII), Yusif Vandami (XIX), M.S.Ordubadi (XX) epik ənənənin

“Yusif və Züleyxa” mövzusu baxımından klassik göstəricisidir. “Yusif və Züleyxa” mövzusu təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı timsalında deyil, dünya ədəbiyyatı baxımından da maraqlı faktlarla səciyyələnir. Belə ki, bu mövzuda 20 dildə 140-dan çox əsər yazılmışdır ki, onun qaynağı səmavi kitablara “Tövrat”a, “İncil”ə, “Quran”a bağlanır. Məlum olduğu kimi, “Tövrat” eradan əvvəl birinci minilliyin əvvəllərinin hadisəsi olaraq mənbələrdə vurğulanırsa, şifahi yaddaşda bunun tarixi daha qədimlərlə səsləşir. “Tövrat”ın birinci kitabında (“Təkvın”) dörd yüz on səkkiz mədəni əhatə edən on üç babında bu hekayədən danışılır.

Müqəddəs kitabımız “Quran”da “qissələrin ən gözəli” deyə vurğulanır və “Yusif surəsi” (XII surə) adı ilə qeyd edilir. “Təbərinin (IX əsr) “Quran”ın təfsirinə həsr edilmiş “Təfsir-əl kəbir” (“Böyük təfsir”), Herat şeyxi Abdullah Ənsərinin (IX əsr) “Ənis-əl müridin və şəms əl- məclis” (“Müridlərin dostu və məclislərin günəşi”) və s. kimi Yusif hekayəti şərh edilən mənbələr də bu mövzuya müraciət edənlər üçün bir örnək rolunu oynamışdır” (5, 26). Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında özünə geniş yer almış “Yusif və Züleyxa” mövzusunun qaynağında bütün bunlarla yanaşı daha əski yaddaşla bağlanan folklor faktları dayanır, yəni mövzunun yazılı ədəbiyyata gəlişinə qədər etnosun bədii təfəkküründə özünə geniş yer qazanmışdır. Söyləyici auditoriyasında özünüifadənin total düşüncə nümunəsi kimi paradiqmalaşmışdır. Burada əlbəttə etnokosmik funksionallaşmanın tipik xarakteri müəyyənləşir və özünüifadə faktı səviyyəsində qəlibləşir. Klassik yazılı ənənə mühitində Əbülmüəyyəd Bəlxı və Bəxtiyar Bəxtiyari Əxvazi (bizə gəlib çatmayıb) ilə bərqərar olsa da, Ə.Firdovsinin “Yusif və Züleyxa” poeması ilə ədəbi arenada müəyyənləşir. Sonrakı mərhələdə bu mövzunun rəngarəng, özünəməxsusluqlarla nəzərə çarpan möhtəşəm nümunələri yaranır. Onların hər birisi poetik sistemi, mətn sisteminin mükəmməlliyi ilə total etnik düşüncənin hadisəsidir. Məsələn, fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə.Caminin “Yusif və Züleyxa”sında müşahidə olunan epik ənənə folklor yaddaşının ümumi sistemi ilə eyni ahəngli olması ilə xüsusi əzəmət qazanır. “Xitab” bölməsindəki başlanğıc müraciətdən “Kitabın bitməsi”nə qədər hamısı eyni müstəvidə etnokosmik funksionallaşmanın özünüifadə kodu kimi əhəmiyyət daşıyır.

İlahi, solmayan bir gül ver bizə,
 Ümid qönçəsini aç üzümüzə!
 O qönçə bəzəsin ilham bağıni,
 Ətrilə doldursun gül damağını.
 Bu möhnət evində minnət qoymadan,
 Məni nemətinə qərq et yaradan. (6, 13).

Əsərin sonunda “Kitabın bitməsi” bölməsində isə “dastan” deyə vurğuladığı bu əsəri sona çatdırmasına şükranlıq edir və klassik ənənənin bütün parametrləri kontekstində vurğulayır: “çox şükür ki, yaman olsa da dövrən, sona çatdırıldı bu gözəl dastan”! (6, 13). Məlum olduğu kimi, bədii düşüncə istər yazılı, istərsə də şifahi mühitdə ənənəyə, onun müəyyənləşdirdiyi praqmatik sistemə hesablanır. Lakin klassik ənənədə elə nümunələr var ki, bu, bütünlükdə ədəbiyyat üçün ənənə kontekstində mövzu olaraq şərtlənir. “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Vərqa və Gülşar”, “Tahir və Zöhrə”, “Əsli və Kərəm” və s.

geniş müstəvidə ciddi faktura ilə səciyyələnir. Nizaminin müasiri olan Qul Əlidə də ənənə özünəməxsusluğunu epik təhkiyənin ümumi sistemində, məzmun və ifadə anlamlarında, struktur sxemlərində asanlıqla görmək olur. Məsələn, “Başlanğıc” bölməsində vurğulanan sistem etnotexnoloji mahiyyəti ilə türk şeir ənənəsinə nizamlanması ilə xarakterikdisə, məzmun baxımından bütünlükdə Şərq epik ənənəsinə köklənir.

Əlhəmd, şükr həm sipaslar ol Əhədə,
Həm ol mülki-bizəvalə ol Səmədə,
Mülkət icrə bişərikə, ol əhədə,
Anı baqi, həm zülcəlal bildik imdi...

Tofiq vergil hikmət bitək qayıtmağa,
Aqıl qullar xatirini bayıtmağa,
Yusif savçı əhvalını ayıtmağa,
Əqlim toluğ, dilim tathıq qılğıl imdi. (11, 17-19).

Əsərin sonluq formulu da eyni sistemə, müəllifin işi uğurla başa çatdırmasını ifadəyə hesablanmışdır.

Tofiq nüsrət, fəhm, qüvvət həqdən buldum,
İlham ruzi qıldığuna şakir oldum,
Bu arada bu kitabı tamam qıldum,
Oquyanlar bana dua qıla imdi! (11, 178).

Göründüyü kimi, bütün bu nümunələr epik təhkiyə anlayışının tarixi dinamikasını, mətn texnologiyasında özünə yer alan bədii fiqurların bədii-estetik səciyyəsinə, kanonik nizamın fundamental xarakterini geniş kontekstdə ehtiva edir. Epik ənənə anlayışının etnik mədəni düşüncədə struktural hadisə olmadan milli özünüifadəyə qədər geniş bir təsəvvür formalaşdırdığını ifadə etməyə əsas verir və eyni müstəvidə şifahi və yazılı ənənədə kodlarını ortaya qoymağı zəruri edir.

İşin elmi nəticələri: Epik ənənənin ümumi genetik sisteminin Şirvan dastan mühitinin mövcud nümunələri əsasında araşdırılması şifahi və yazılı kontekstdə ciddi faktlarla səciyyələnir. Məhəlli, milli, ümumi səviyyədə mühüm dəyər qazanır.

Tətbiq sahələri: Azərbaycan folklorşünaslığı, Şirvan folklor mühiti, dastan yaradıcılığı, türk dastan ənənəsi və s.

Elmi yeniliyi: Epik ənənə folklor və klassik ədəbiyyat xəttində Şirvan mühitində dinamik mənzərəni, bədii düşüncənin fasiləsizlik kodlarını açıqlamaq baxımından sistemli yanaşmaları aktuallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
2. Abid. Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 240 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şirvan folkloru. (toplayıb tərtib edənlər: S.Qəni-yev, H.İsmayılov). XI c., Bakı: Səda, 2005, 442 s.

4. Babayev Y. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı: ADPU, 2008, s.9 (128 s.
5. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
6. Cami Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
7. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 272 s.
8. Hacıyev T. Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 344 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978, 182 s.
10. Koroğlu. (tərtib edəni M. Təhmasib). Bakı: AMEA, 1956, 452 s.
11. Qul Əli. Qisseyi –Yusif. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 216 s.
12. Şirvani M. Qisseyi-Şirzad. Bakı: Gənclik, 1985, 80 s.

